

- право в России : материалы научно-практического семинара «Мусульманское право в мире и России (Северный Кавказ, Поволжье)» ; под ред. И. Л. Бабич, Л. Т. Соловьевой. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2004. – Вып. 2. – С. 53–62.
16. Нечитайло Д. А. Международный исламизм на Северном Кавказе / Д. А. Нечитайло. – М. : Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 294 с.
  17. Ханаху Р. А. Традиционная культура Северного Кавказа : вызовы времени / Р. А. Ханаху. – Ростов-на-Дону : АРИГИ, 2001. – 192 с.
  18. Ханбабаев К. М. «Шариатизация» постсоветского Дагестана : мифы и реальность / К. М. Ханбабаев // Ислам и право в России : материалы научно-практического семинара «Проблемы реализации законодательства о свободе совести и религиозных объединениях в отношении российских мусульман (Северный Кавказ, Поволжье)» ; под ред. И. Л. Бабич, Л. Т. Соловьевой. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2004. – Вып. 1. – С. 157–182.
  19. Чирг А. Ю. Развитие общественно-политического строя адыгов Северо-Западного Кавказа / А. Ю. Чирг. – Майкоп : ООО «Качество», 2002. – 202 с.
  20. Ярлыкапов А. А. Мазхабы (религиозно-правовые толки) и этническая идентификация мусульман : пример Ногайской степи / А. А. Ярлыкапов // Ислам и право в России : материалы научно-практического семинара «Мусульманское право в мире и России (Северный Кавказ, Поволжье)» ; под ред. И. Л. Бабич, Л. Т. Соловьевой. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2004. – Вып. 2. – С. 120–127.

V. Kushnirenko

ETHNOPOLITICAL ASPECT OF THE FORMATION OF TRADITIONAL ISLAM IN THE REALITIES OF THE WEST CAUCASIAN SOCIETY

The article explores the phenomenon of traditional Islam in social and political processes in the western region of the North Caucasus where pre-Islamic ethnic and cultural component has been always a fundamental place. The research is done with the help of a comprehensive approach to the study of Islam in the Caucasus, considering ethno-confessional and socio-political context in the relationship. The social and political processes are analyzed in relation to such North Caucasian ethnic groups as the Circassians (the Adyghe, the Cherkess, the Kabardians) and the Karachay-Balkars. The author defines the specificity of the content of traditional Islam concept in the North Caucasus.

Keywords: Circassians, Karachays, Balkars, traditional Islam, “adyge”, “Adyghe habze”, North Caucasian Imamate, Republics of the North Caucasus, Shari’a, adat.

Матеріал надійшов 31.10.2013

УДК 323.1: 947 (=351.42.43) “1922/1991”

Макаренко А. І.

ДЕПОРТАЦІЯ ЧЕЧЕНЦІВ ТА ІНГУШІВ ЯК ПРОВАЛ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

У статті на прикладі чеченського та інгуського народів з'ясовується, наскільки ефективною виявилася здійснювана Радянським Союзом політика депортацій у коротко- та довгостроковій перспективі.

Ключові слова: депортація, соціокультурний простір, репатріація, соціалізація, радянське суспільство, лояльність, неблагонадійне населення, міжетнічна напруженість.

Депортації народів, що мешкали на теренах Радянського Союзу, зокрема на Кавказі, присвячено чимало літератури, яка в основному ви-

давалася в Російській Федерації, хоча можна назвати й інші джерела, наприклад, американські. Серед авторів, які висвітлювали цю проб-

© Макаренко А. І., 2014

лему, – А. Авторханов і Н. Бугай. Коріння чеченсько-російського конфлікту досліджував Дж. Данлоп. Компаративний аналіз політичного становища Дагестану та Чечні надав Е. Кісрієв. Проблеми становлення місцевих еліт на Північному Кавказі досліджувала Т. Літвінова. До загальноісторичних праць, присвячених цьому регіонові, належать роботи В. Кабузана, А. Некріча, В. Шнайдера. На жаль, в Україні цієї проблеми торкається в основному публіцистика. Хоча питання депортації допомагає висвітлити і політичний аспект сучасних російсько-чеченських відносин. Наукові досягнення у вирішенні проблеми депортації народів Північного Кавказу дали змогу виокремити й певні критерії оцінки цієї події, чому, власне, й присвячено цю статтю.

Депортація була однією з основних стратегій політики СРСР за часів Сталіна. Розбудова повноцінного радянського суспільства йшла поряд з політикою планомірного «очищення» певних територій Союзу від нелояльного чи потенційно нелояльного населення. Масові переселення практикувалися як для стабілізації суспільно-політичної ситуації та зняття етнічної напруги в регіоні, так і для покарання за акції проти радянської влади (бандитизм, національно-визвольний рух, співробітництво з окупантами). Під загрозою депортації було, перш за все, населення прикордонних територій, оскільки режим надавав особливого значення стабільності держави на власних кордонах, розглядаючи це як гарантію національної безпеки в можливому протистоянні з сусідніми державами. За підрахунками істориків, протягом 1930–1953 рр. було примусово переселено на нові місця проживання більше 3 мільйонів людей.

На початку 1944 р., в розпал Другої світової війни, радянське керівництво в особі Й. Сталіна та Генерального комісара держбезпеки Л. Берії прийняло доленосне для чеченців та інгушів рішення – поголовно депортувати ці народи до Центральної Азії. Згідно з ухвалою ДКО СРСР № 5073 від 31 січня 1944 р., чеченці та інгуші були за лічені тижні виселені не тільки з Чечено-Інгуської АРСР, а взагалі з усіх регіонів, окрім місць нового поселення. Депортації підлягали також кавказці, що проходили службу в лавах діючої армії. Навіть ті, що відбували строк у концтаборах під наглядом НКВД, були переселені. Таким чином, центр узяв курс на повне «очищення» території СРСР від «неблагонадійного» населення.

У законі «Про ліквідацію Чечено-Інгуської АРСР» від 7 березня 1944 р. сказано, що чима-

ло чеченців воювало на боці німців, а «переважна маса населення Чечено-Інгуської АРСР не вжила контрзаходів проти цих зрадників Батьківщини». І далі висновок: «У зв'язку з вищевикладеним, чеченці були переселені в інші регіони СРСР», а Чечено-Інгуська АРСР була «ліквідована» [3, с. 66–67]. Однак такі звинувачення можна віднести радше до приводу для виселення. Справжні ж причини депортації чеченців та інгушів полягали не у їх співпраці з німецькими окупантами (яка насправді була досить обмеженою і аж ніяк не мала масового характеру). На нашу думку, для Сталіна і його послідовників головною причиною депортації чеченців та інгушів була перманентна нелояльність цих північнокавказьких народів до радянського суспільно-політичного устрою, що виливалася як в активні (збройні повстання), так і пасивні (опір колективізації) форми протесту. Це в поєднанні з прикордонним статусом Північнокавказького регіону і визначило вибір радянського керівництва на користь депортації. Виселення чеченців та інгушів стало таким чином інструментом покарання цих народів та інструментом стабілізації («умиротворення») Північного Кавказу. Щодо такого фактора, як прикордонний статус регіону, то тут ми поділяємо думку А. Авторханова, який, аналізуючи причини виселення чеченців та інгушів, вказує на прагнення Москви забезпечити Кавказ як надійний тил у можливому зіткненні із Заходом, Туреччиною, Іраном, Пакистаном та Індією та попередити можливість «загального кавказького антирадянського фронту» [1, с. 66]. Таким чином, депортація була також складовою частиною зовнішньої політики СРСР у цей період. А. Некріч з цього приводу зауважує, що «як тільки закінчилася війна, від Туреччини почали вимагати повернення Карса, Ардагана та інших земель, що відійшли до неї після Першої світової війни. На випадок збройного конфлікту прикордонна зона вже була очищена від «неблагонадійних» мусульманських народів Кавказу й Криму» [7, с. 92].

Каталізатором прийняття таких крайніх рішень, як виселення цілих народів, безумовно, була Друга світова війна. Саме вона яскраво продемонструвала більшовикам, хто є хто у створеній ними державі. Провал призовів північнокавказьких горян у Червону армію поряд з активним повстанським рухом у регіоні визначив долю останніх. Радянський уряд вирішив видалити з Північного Кавказу «неблагонадійні» народи за принципом колективної відповідальності, закріпити їх назавжди в місцях переселення, а

звільнені території регіону заселити лояльними радянській владі контингентами. Стратегічною метою СРСР на Північному Кавказі стало перетворення території регіону на толерантний радянській державі соціокультурний простір. Питання для нас полягає в тому, чи ця мета була досягнута.

Після депортації регіон зазнав кардинальної адміністративно-територіальної перебудови. Ч-І АРСР ліквідовано в березні 1944 р. і замінено наднаціональною територією Грозненської області, до якої відійшли всі промислові і частина сільськогосподарських районів Чечено-Інгушетії, а також 6 районів Ставропольського краю і місто Кизляр, які до цього не мали ніякого стосунку до Чечено-Інгуської АРСР. Решту території Ч-І АРСР розділили між союзними республіками – Грузією, Північною Осетією та Дагестаном [8, с. 127, 129–130].

Після виселення чеченців та інгушів на території колишньої Чечено-Інгуської АРСР залишилося 35 % колишніх мешканців (переважно росіяни). Тому влада вживала екстрених заходів з виправлення демографічної ситуації в регіоні. Постанову № 255-74 сс про заселення та освоєння районів колишньої Чечено-Інгушетії прийнято 9 травня 1944 р. У районах колишньої Ч-І АРСР, що відійшли до Дагестанської та Північно-Осетинської АРСР, майже одразу вдалося покрити нестачу населення за рахунок внутрішніх людських ресурсів автономій. Грозненську область держава прагнула заселити перш за все вихідцями з центральних регіонів Росії. Це здійснювалося в рамках стратегії на посилення «російського» елементу уздовж кордонів держави, а також диктувалося вимогами економічного освоєння регіону. Однак ці плани уряду не вдалося повністю втілити в життя. «Далека імміграція» була найслабша. Найбільше до Грозненської області переселялося зі Ставропольського краю та інших регіонів Північного Кавказу [8, с. 130–135].

Щоб стерти будь-яку пам'ять про чеченців та інгушів, 19 червня 1944 р. Грозненський обком партії вирішив перейменувати більшість районів та районних центрів області. Назви, що нагадували чеченські, було замінено на російські: Ачхой-Мартановський район став Новосельським, Урус-Мартановський – Червоноармійським, Шалінський – Междуреченським і т. і. [3, с. 77].

Таким чином, режим зробив усе можливе, щоб не дати «чеченцям та інгушам жодного шансу на повернення», що було закріплено на законодавчому рівні 26 листопада 1948 р. Указом

Верховної Ради СРСР (який, до речі, так і не було опубліковано), в якому пояснювалося, що всі ці народи вислані навіки, без права повернення на попередні місця проживання [7, с. 101].

Десять років (до 1954) здійснювана політика Москви на Північному Кавказі була ефективною, адже стратегічна мета – перетворення регіону на лояльний Радянській державі соціокультурний простір – була досягнута. Здійснивши пряме «заміщення» населення, центр перетворив Північний Кавказ на стабільний та економічно розвинутий регіон. Депортовані чеченці та інгуші, відірвані від гір та ізольовані як спецпоселенці в казахських та киргизьких степах, поводитися слухняно. Здавалося, що режим назавжди вирішив питання «умиротворення» Кавказу.

Однак стратегічна лінія центру на північнокавказькому напрямку, розроблена Сталіним, почала ламатися з його смертю. Стратегія на довічне закріплення північнокавказьких народів у Центральній Азії, постійно підважувана все наполегливішими вимогами депортованих про повернення, вже не мала однозначної підтримки серед центральної номенклатури, яка здійснювала слабкі спроби утримати горян у Казахстані та Киргизстані. Це призвело спочатку до стихійного, а потім санкціонованого владою, повернення чеченців та інгушів на свою історичну батьківщину.

На цьому шляху Москва зустріла низку перепон. Центральний уряд другої половини 50-х років зіткнувся з проблемою, яка вже стояла перед радянською владою в 20-х роках – проблемою успішної соціалізації північнокавказьких народів у радянський соціум. Однак тепер ситуація ускладнювалася питаннями повернення чеченців та інгушів на свої етнічні землі та глибокою психологічною травмою депортованих народів.

Річ у тому, що за часів депортації чеченці та інгуші фактично були виключені з радянського соціокультурного простору. Серед депортованих народів до 1954 р. культурно-просвітницька робота взагалі не велася – ні фільмів, ні газет, ні книг рідною мовою. Це посилювало серед чеченців та інгушів вплив мусульманської релігії та братств [7, с. 129]. Крім того, «в умовах заслання традиційні родові структури чеченців та інгушів не тільки не ослабли, а отримали ще більшу визначеність і значний заряд функціональної міцності» [5, с. 250]. А перебування в умовах, які мало чим відрізнялися від казармних (обмеження в пересуванні, адміністративний нагляд з боку МВС, постійний облік),

значно посилило відчуження чеченців та інгушів від стандартних радянських соціальних інститутів. Так, вилучивши чеченців та інгушів із всесоюзного життя, Москва сама створила «інородний» елемент у соціальній структурі радянського суспільства, що призвело до напруги в регіоні після репатріації цих народів. Таким чином, розбудова радянського суспільства, яка йшла (хоч і з перемінним успіхом) на Північному Кавказі протягом 20–30-х років XX ст., була різко обірвана у 1944 р. За десять років депортації всі здобутки більшовиків з «радянзації» чеченців та інгушів було втрачено. Тож через 33 роки після створення СРСР перед центром знову стояло питання соціалізації північнокавказьких народів у радянський простір.

У довоєнний період більшовицька політика на Північному Кавказі йшла в рамках всесоюзної політики коренізації й була спрямована на подолання нерівності в культурно-освітньому рівні між корінним населенням регіону та росіянами, залучення представників корінного населення до управління власними республіками та автономіями, їх подальше включення в загальносоюзну роботу.

Попри всі невдачі застосовуваних заходів, автономні республіки РРФСР показали зростання числа представників корінних національностей серед «білих комірців» у своїх регіонах на 37,5 % протягом 14 років (1926–1939). Було досягнуто значного рівня коренізації серед кваліфікованих культурно-освітніх та творчих кадрів. Однак представництво гірських народів на кваліфікованих технічних, медичних та комунікаційних позиціях було низьким. Так, частка чеченців та інгушів серед кваліфікованих технічних кадрів у 1939 р. становила 7,4 % (коренізація – 11,7 %), медичних – 10,5 % (16,6 %), культурно-освітніх – 53 % (83,6 %), творчих – 24,7 % (39 %), на транспорті – 12,9 % (20,3 %). Це були найнижчі показники для Північного Кавказу. Для порівняння, навіть Дагестан за подібними показниками значно випереджав Чечено-Інгушетію: технічні кадри – 21,1 % (29,7 %), медичні – 24,2 (34,1 %), культурно-освітні – 66,7 % (93,9 %), творчі – 39,5 % (55,6 %), на транспорті – 16,8 % (23,7 %) [10, с. 380, 382]. Водночас застосовувана стратегія, незважаючи на колосальні диспропорції (фактично виникла подвійна інтелігенція – національна творча і російська технічна), суттєво збільшила частку представників корінного населення серед місцевої інтелігенції.

Що стосується залучення корінного населення до управління своїми автономіями, тут хоч і не було досягнуто значних успіхів, але позитив-

на тенденція таки мала місце (хоч і були періоди спаду, як-от у 1932–1933 рр.). На керівних посадах у Чечні вже у 1930 р. було 27 % чеченців. ВЦВК підтримував місцеве керівництво на цьому напрямку, у декреті 1931 р. взагалі вимагав довести частку корінного населення на керівних посадах у північнокавказьких автономіях до 70 %, які мали бути досягнуті протягом 6 місяців (середній показник для Північного Кавказу в 1930 р. становив 25 %). Звичайно, ці квоти були недосяжними. Однак така політика все одно сприяла значному збільшенню числа горян на керівних посадах [10, с. 172]. Станом на 1939 рік в Чечено-Інгушетії на керівних посадах було 46,6 % чеченців та інгушів, при тому, що частка чеченців та інгушів серед населення Чечено-Інгуської АРСР становила 63,4 %, таким чином рівень коренізації становив 73,5 %. Проте на керівних посадах республіканського рівня в Чечено-Інгушетії було 23,4 % чеченців та інгушів (36,9 % коренізації) [10, с. 382–383].

Представників північнокавказьких народів не вдалося залучити до всесоюзної роботи. Причина не стільки в тому, що центр якимось стримував вихідців з периферії, скільки в тому, що освічені національні кадри, як ми бачимо, не могли навіть заповнити всі вакантні керівні посади у власних республіках та автономіях і ділилися впливом з представниками інших національностей, перш за все росіянами. До Москви прибували ті, що програли в партійній боротьбі у себе на батьківщині й були вислані подалі і на незначні пости [10, с. 382].

Таким чином, хоча і в довоєнний період на Північному Кавказі не вдалося побудувати повноцінного радянського суспільства, поступове збільшення числа «білих комірців» у кадрах серед представників корінних національностей повільно вирівнювало диспропорції у соціальній структурі чечено-інгуського суспільства. Натомість сталінський режим зробив спробу вирішити проблему таким швидким способом, як депортація, що видався досить ефективним на той час, але, як ми побачимо згодом, призвів до катастрофічних наслідків у довгостроковій перспективі.

Після повернення з депортації чеченці та інгуші, як уже зазначалося, перебували в ще гіршому становищі, ніж на початку 20-х років. Такі проблеми, як високий рівень безграмотності, незнання російської мови, майже повна відсутність національної інтелігенції, відчуженість від базових радянських інститутів, ускладнювалися численними побутовими проблемами облаштування прибулих репатріантів.

Центр і радянські органи на місцях активно вирішували ці питання. Було здійснено комплекс заходів для поліпшення матеріального становища репатріантів. Так, горянам надавався довгостроковий кредит на сім'ю в розмірі 1000 рублів на будівництво будинків, до 300 рублів – на ремонт будинків, 150 рублів – на придбання корів. У рік повернення сім'я звільнялася від сплати податку і постачання сільськогосподарських продуктів. Одночасно знімалися недоїмки за попереднім місцем проживання. Незначні суми (до 50 рублів) видавалися в якості «безвозмездного пособия» [7, с. 123]. У 1957 р. з резерву виділено за кредитним планом Сільгоспбанку по РРФСР кредит на суму 150 млн. рублів – з них Організаційному комітету по Ч-І АРСР – 63 млн рублів [2, с. 368]. Поліпшенню матеріального становища репатріантів сприяло також прийняття в 1950-ті роки різних нормативно-правових актів: «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, безпідставно притягнутих до кримінальної відповідальності і згодом реабілітованих» (постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. № 1655), «Щодо порядку розрахунків по відшкодуванню реабілітованим громадянам вартості вилученого у них майна» (роз'яснення (лист) Мінфіну СРСР від 12 листопада 1956 р.), «Про порядок повернення реабілітованим громадянам сум конфіскованих вкладів» (роз'яснення (лист) Мінфіну СРСР від 12 листопада 1956 р.) та ін. [2, с. 373].

У 1959 р. в Чечено-Інгуській АРСР було вже 244 000 чеченців та 48 000 інгушів, які разом становили 41,1 % населення республіки [4, с. 114]. Часто попередні місця проживання чеченців та інгушів уже були зайняті переселенцями з інших регіонів Росії. Влада, усвідомлюючи всю складність ситуації, робила все можливе, щоб знизити до мінімуму міжетнічну напруженість у регіоні та запобігти можливим хвилюванням. Так, було застосовано новий принцип розселення горян. Центр з міркувань безпеки заборонив репатріантам селитися в їхніх попередніх гірських аулах (на місцях, де вони були до 1944 р.). Замість цього для новоприбулих створювалися нові робітничі селища в радгоспах, на машинно-тракторних станціях та інших державних підприємствах, розкиданих по всій рівнинній території республіки. При цьому влада намагалася селити чеченців та інгушів на землях на північ від Тереку, в «російському» регіоні, який тоді став частиною відновленої Ч-І АРСР [3, с. 83]. (Нагадаємо, що Чечено-Інгуську АРСР було відновлено 9 січня 1957 р. в дещо інших

кордонах, ніж до її ліквідації, – в її складі опинилися передані в 1944 р. зі Ставропольського краю в Грозненську область Наурський та Шелковський райони, населені переважно росіянами (83,2 % та 71 % населення відповідно), але їй не повернено Пригородний район, що залишився у складі Північної Осетії.)

Водночас уперше після акцій початку 1920-х років було зроблено певні кроки по переселенню росіян та козаків для того, щоб влаштувати прибулих чеченців та інгушів. «Так, 2 574 сім'ї (більшість – росіяни) були переселені на інший (лівий. – М. А.) берег Тереку» [3, с. 83]. Уже в квітні 1957 р. з'явилися «добровільні» переселенці з числа кавказьких народностей – аварці, даргинці, осетини звернулися з проханням переселити їх у Дагестан і Осетію, звідки вони прибули у 1944 р. (їх було 77 000) [7, с. 124]. Влада активно підтримала ці переселення.

Здійснювалася робота з профілактики конфліктів репатріантів з новим «місцевим» населенням. У селах було прочитано лекцій та проведено бесід про дружбу народів більше 10 тисяч. Ішов відбір та висування нових кадрів з числа чеченців та інгушів. 12 серпня 1957 р. зібрався 6-й пленум Чечено-Інгуського обкому КППС, де обговорювався хід виконання постанови ЦК КППС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії чеченців та інгушів. До Грозного прибув секретар ЦК КППС П. Н. Поспелов, щоб роз'яснити місцевим робітникам завдання, які витікають з відновлення ліквідованих у 1943–1944 рр. автономій. Він побував у кількох районах, де виступав на зборах населення [7, с. 123–124]. Також влада намагалася змусити чеченців та інгушів розписуватися в тому, що вони «не будуть претендувати на повернення майна, конфіскованого у них під час депортації (яке було потім передано переселенцям), і не повернуться в ті місця, звідки їх було депортовано» [3, с. 80]. Однак горяни зазвичай відмовлялися підписувати такі документи.

Постійно велася пропагандистська та культурно-ідеологічна робота серед населення в рамках післявоєнного загальносоюзного курсу на «дружбу народів». З другої половини липня 1957 р. почала виходити республіканська газета «Ленінський шлях» чеченською мовою та газета «Світ» інгуською [7, с. 123]. Після подій лютого 1973 р. (мітинг інгушів у Грозному) основні зусилля в ідеологічній роботі серед корінного населення республіки зосередилися на боротьбі проти культу «землі предків», тобто проти історичних претензій інгушів на Пригородний ра-

йон Північної Осетії [7, с. 137]. Проте наслідки кампанії не принесли очікуваних результатів ні тоді, ні в майбутньому. Інгуші й до сьогодні продовжують вимагати повернення відібраних у них за Сталіна територій.

З кінця 1950-х років на всьому Північному Кавказі почалося систематичне переслідування суфійських братств (значну роль у створенні й розвитку яких відіграла політика самої радянської влади в депортаційний період) – у руслі хрущовської радикальної антирелігійної кампанії. У 1958 р., 1963 р. та 1964 р. сфабриковано значні справи по цих братствах, і ті, хто проходив по них, були страчені за звинуваченням у «бандитизмі» та «убивствах» [3, с. 84].

Влада також здійснювала кроки з працевлаштування новоприбулих. Зі 118 000 працездатного населення вдалося влаштувати на роботу 112 323 людини [2, с. 371]. Однак, як уже зазначалося, серед чеченців та інгушів був значний брак кваліфікованих професійних кадрів, тому переважна більшість гірського населення залучалася до роботи в сільськогосподарській сфері. Це поряд з набагато слабшими, ніж у 20–30-ті роки, спробами центру підняти освітній рівень гірського населення швидко призвело до «розділення економіки республіки на 2 сектори: «російський» (нафтодобувна промисловість, машинобудування, системи життєзабезпечення населення та інфраструктура) і «національний» (дрібнотоварне сільське господарство, відхожі промисли, кримінальна сфера, що безперервно поповнювалася новими контингентами населення, які вступали у працездатний вік)» [9, с. 16]. Надлишок робочої сили на селі постійно зростав, у результаті чого до середини 1980-х років безробіття серед чеченців та інгушів стало хронічним, і щоліта десятки тисяч селян виїжджали за межі республіки на сезонні роботи [3, с. 94]. У цей самий час (80-ті роки) на транспорті та в промисловості республіки відчувався гострий дефіцит працівників. Радянська влада не вжила ефективних заходів для подолання цих диспропорцій, які з кожним роком тільки поглиблювалися. Так, на початок 1991 р. кількість безробітних доходила до 100–200 тисяч осіб, що становило від 20 % до 30 % усього працездатного населення республіки [3, с. 93]. Окрім суто інфраструктурних проблем, незбалансований ринок робочої сили в Чечено-Інгушетії в поєднанні з демографічним вибухом серед корінного населення призвів до загальної криміналізації ситуації в республіці та загострення міжетнічної напруженості.

Після репатріації заміщення керівних посад у Чечено-Інгуській АРСР жорстко контролювалося зверху, з центру. Режим не довіряв чеченцям та інгушам і активно втручався у процес формування владної вертикалі в автономії. Першим секретарем республіканської парторганізації, зазвичай, був росіянин (у 1964–1967 рр. цей пост обіймав Ф. Е. Тітов, потім його змінив А. В. Власов, після нього, в 1987–1989 рр., – В. К. Фатєєв), другим – представник корінної національності. Місцеві лідери перш ніж отримати високі посади, певний час працювали в центральних органах влади [6, с. 286]. Це правило було зламано тільки в 1989 р., коли першим секретарем республіканського комітету партії став чеченець Доку Завгаєв.

Отже, депортація чеченців та інгушів відкинула Москву на 30 років назад – у 20-ті роки ХХ століття. Як і тоді, перед партійним керівництвом у 1956 р. стояло питання побудови повноцінного радянського суспільства на Північному Кавказі. Однак, на відміну від міжвоєнної епохи, радянській владі в цей період доводилося вирішувати ще й питання облаштування репатрійованих горян на їх етнічних землях.

Із намічених стратегічних кроків повною мірою реалізовано лише один – створення нормальних побутових умов для чеченців та інгушів, що повернулися. На середину 1960-х років усе чеченське та інгуське населення було в основному забезпечене всім необхідним та влаштоване. Що стосується решти пунктів, то роботу по них можна оцінити хіба що на «задовільно».

Міжетнічна напруженість у регіоні наростала, часом знаходячи вихід у подіях на кшталт «Чеченського погрому» 1958 року. Освітній рівень чеченського та інгуського населення залишався низьким: у 1989 р. серед усього сільського населення Чечено-Інгушетії 15,56 % не мали взагалі освіти, 13,32 % закінчили початкову школу, 23,2 % мали неповну середню освіту, лише 34,14 % закінчили 10 класів, вищу освіту мало тільки 4,67 % населення [3, с. 95]. Культурно-ідеологічна робота не знаходила відгуку серед гірського населення. Ринок робочої сили в регіоні був надзвичайно незбалансованим. Чеченці та інгуші порівняно слабо залучалися до керівництва власною республікою. Однак, доки економіка Союзу була міцною, Чечено-Інгуська АРСР залишалася відносно спокійним регіоном, який, хоч і слабо, був інтегрований у радянські інститути. Коли ж господарство Союзу увійшло у стан кризи, на поверхню «вилізли» всі проблемні питання республіки – дефіцит національних професійних

кадрів, надлишок робочої сили в сільському господарстві, неконкурентоспроможна економіка, стрімке зростання населення, посилення впливу радикальних мусульманських сект, наростання націоналістичного руху, стрімка «криміналізація» регіону тощо. З цієї вибухонебезпечної суміші соціальних, політичних, демографічних та економічних факторів і почалася «чеченська революція» 90-х років.

Отже, з точки зору моралі та відновлення історичної справедливості, повернення репресованих чеченців та інгушів на їхню етнічну

територію, безумовно, було правильним кроком. З точки зору державної та національної безпеки, це дуже ризикована акція, яка через 40 років призвела до гуманітарної катастрофи не тільки в регіоні, а й по всій Росії. Однак не повернути чеченців та інгушів на Кавказ було неможливо. Виходячи з цих міркувань, виселення північнокавказьких народів було б краще ніколи не проводити. Таким чином, депортація чеченців та інгушів стала цілковитим провалом стратегії політики Радянського Союзу на Північному Кавказі.

Список літератури

1. Авторханов А. Убийство чечено-ингушского народа: народоубийство в СССР / А. Авторханов. – М. : СП «Вся Москва», 1991. – 74 с.
2. Бугай Н. Ф. Чеченская республика: конфронтация, стабильность, мир (1990-е годы – начало XXI в.) / Н. Ф. Бугай. – М. : [б. в.], 2006. – 476 с.
3. Данлоп Дж. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта / Дж. Данлоп ; [пер. с англ. Н. Банчик ; предисл. А. Черкасова]. – М. : «Р. Валент», 2001. – 232 с.
4. Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках / В. Кабузан. – С.-Петербург : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1996. – 222 с.
5. Кисриев Э. Ф. Почему Дагестан оказался стабильным, а Чечня – нет / Э. Ф. Кисриев // Кавказский сборник. – М. : НП ИД «Русская панорама», 2004. – Т. 1 (33) ; под ред. Н. Ю. Силаева. – С. 238–261.
6. Литвинова Т. Н. Современная политическая элита Северного Кавказа: проблемы становления / Т. Н. Литвинова // Кавказский сборник. – М. : НП ИД «Русская панорама», 2006. – Т. 3 (35) ; под ред. Н. Ю. Силаева. – С. 283–300.
7. Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. – Нью-Йорк : Издательство «Хроника», 1978. – 170 с.
8. Шнайдер В. Г. Освоение территорий упраздненных национальных автономий Северного Кавказа (середина 1940-х – середина 1950-х гг.) / В. Г. Шнайдер // Кавказский Сборник. – М. : НП ИД «Русская панорама», 2007. – Т. 4 (36) ; под ред. Н. Ю. Силаева. – С. 126–141.
9. Тишков В. А. Чеченский кризис: аналитическое обозрение / В. А. Тишков, Е. Л. Беляева, Г. В. Марченко. – М. : Центр комплексных социальных исследований и маркетинга, 1995. – 73 с. – С. 16.
10. Terry Martin. The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / Martin Terry. – Ithaca, N.Y. ; London : Cornell University Press, c2001. – 496 p.

A. Makarenko

DEPORTATION OF CHECHENS AND INGUSHES AS THE FAIL OF THE SOVIET POLICY IN THE NORTH CAUCASUS

The article is devoted to the analysis of the effectiveness of the Soviet deportation policy in short- and long-term perspective on the example of Chechen and Ingush peoples.

Keywords: deportation, socio-cultural space, repatriation, socialization, Soviet society, loyalty, unreliable population, interethnic tension.

Матеріал надійшов 29.09.2013